

KIMYA TƏDRISİNDƏ NİZAMI GƏNCƏVI YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏ

X.M.Həşimov, Y.A.Quliyev, Y.A.Quliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xalqımızın mütəfəkkir, filosof sair, dünya ədəbiyyatının əlçatmaz, ünyetməz zirvəsi olan N.Gəncəvi poeziyasının fəlsəfi görüşləri onun yaradıcılığının əsas qayəsidir.

XII əsr Azərbaycan elmində tətbiqi kimyanın inkişafının rüşeymləri hiss olunurdu. “Xəmsə”ni vərəqlədikdə bu rüşeymlərin təzahür formalarına rast gəlirik. Bu isə böyük şairi kimyadan xəbərdar bir alim kimi tədqiq etməyə imkan verir.

Müəllim kimi bunu biz öz təcrübəmizdə çox müşahidə etmişik.

“Maddə kütləsinin saxlanması qanunu” tədris edilərkən şagirdlərə çatdırılır ki, kimyanın və ümumiyyətlə təbiət elmlərinin ən böyük kəşflərindən biri olan bu qanun 1748-ci ildə rus alimi M.V.Lomonosov tərəfindən kəşf edilmişdir. “Kimyəvi reaksiyaya daxil olan maddələrin kütləsi (çəkisi) reaksiya nəticəsində alınan maddələrin kütləsinə bərabərdir” şəklində ifadə olunur. Həmin qanunu belə də ifadə etmək olar. Təbiətdə baş verən bütün dəyişikliklər nəticəsində bir cisimdən nə qədər maddə ayrılırsa, başqa bir cismə və ya cisimlərə həmin miqdarda maddə birləşər.

Dini xurafatın güclü olduğu XII əsrdə N.Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərində qətiyyətlə yazırdı:

Torpaqda çürüyən bədənlərimiz
Dağılır, dəyişir, məhv olmur təmiz.
Yerində qalarsa o dağıntılar,
Bir yerə yığanda yenə canlanar.

Canlı orqanizmlərin çürüməsi kimyəvi proses olduğundan dahi şairin bu fikrini M.V.Lomonosovun kəşfindən qiymətli hesab etmək olar.

Böyük Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında hələ açılmamış sirlər çoxdur. Onun “İsgəndərnamə” (İqbalnamə) əsərində “İsgəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi” fəslində ilk yaradılış haqqında müxtəlif filosofların fikirləri araşdırılır. Həmin fəslin “Nizaminin dedikləri” hissəsində filosof şair öz fikirlərini elmi ideyalarla əsaslandırır. Filosof şair öz fikirlərini aşağıdakı kimi tamamlayır.

Torpağa tökülən şeylər, tamamən,
Torpaqdan dirçəlib, qalxar yerindən.

İnsan təfəkkürünün süzgəcindən keçən elə nəzəri müddəalar var ki, onlar təcrübədən keçməsələr belə həyat həqiqətidir - qanundur. Bu ideyalar “Xəmsə” də ayrı-ayrı fikirlərdə öz əksini tapır.

N.Gəncəvi yaradıcılığının elmi ideyalarla zəngin olması onun görkəmli alimlərdən və filosofların əsərlərindən bəhrələnməsinin nəticəsidir.

XII əsrin filosofları dünyanın yaranmasını dörd ünsürün- torpaq, su, hava və odun varlığında görürdülər. N. Gəncəvi bu fikirlərin doğruluğunu öz əsərlərində dəfələrlə vurğulanmışdır.

Kimyanın əmələ gəlməsi haqqında fikirlər mütəfəkkir şairin “Sirlər xəzinəsi” və “İsgəndərnamə” əsərlərində əsaslandırılmış şəkildə verilərək antik dövrün yunan filosoflarını belə arxada qoymuşdur.

Maddələrin daha kiçik zərrəciklərdən ibarət olması faktı XIX əsrin sonunda və XX əsrdə tam şəkildə öyrənilmişdir. İndi maddələrin daha kiçik hissəciklərə parçalanması və parçalanmaqda davam etməsi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin 8 əsrdən çox bir müddət əvvəl N.Gəncəvi tərəfindən bu prosesin izah edilməsi şairin uzaqgörənliyinin nəticəsidir.

O şey ki, bizlərə lap aşikardır,

Orda da gizli bir xəzinə vardır.

Bu çox uzaqgörən bir ideyadır. İlk baxışda maddələrə baxıldıqda hər şey “görünür”. Lakin hər bir maddənin daxili quruluşunun öyrənilməsi, maddənin daha mürəkkəb quruluşlu olduğunu göstərir. Həm də hər bir atomun çox böyük enerji ehtiyatına malik olduğu aydınlaşır.

“Metalların ümumi xassələri” mövzusunun tədrisində belə bir ümumiləşdirmə aparırıq.

XII əsrdə 10 kimyəvi element məlum idi. Bu elementlərin (atomların) özləri və bir çox birləşmələri də insanlar tərəfindən istifadə edilirdi. “Xəmsə” də qızıl, dəmir, qurğuşun, mis, qalay, gümüş, sürmə (stibium, kükürd) kimi elementlərdən bədii vasitə və bənzətmə kimi istifadə edilmişdir.

Qızılı saymaqda bil ki, səhvin var,

Dünyanın gözünü ağıl parladar.

(Yeddi gözəl)

Görünür ki, o dövrdə də fırıldaqçılar qızıla mis qatmaqla kütləsini artırır və qızıl qiymətinə satırırlar. N. Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində yazırdı:

Misə qızıl vurmaq nəyə gərəkdir,

Mis yenə özünü göstərəcəkdir.

“Xəmsə”dəki bir çox bənzətmələrdə civə və onun birləşmələrindən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Civə parladır və yeganə metaldır ki, maye halındadır. Su kimi axıcıdır. Həm zərərli, həm də dərman kimi təsir edən maddədir.

“Daranın sərkərdələri tərəfindən öldürülməsi” hissəsindən olan bir qeyddə oxuyuruq:

Civə tək parlayan polad qılıncdan,
Civə tək qaçardı, hər yerdə insan.

“İqbalnamə”də İsgəndərlə Sokratın əhvalatı başlığı altında verilmiş parçadan bir beyt:

Sokrat verdi ona gümüş tək cavab,
Dedi ki, qulağa tökülməz simab

Bu misrada verilmiş “simab” civə deməkdir.

Şair bədii təsviri gücləndirmək üçün kükürd və onun birləşmələrini də poeziyaya gətirir. “Şərəfnamə”dən bir yarpaq

Kükürdün tozu tək qup-quru çöllər,
Cəhənnəm kimiydi yanırdı ciyər

və yaxud

Başqaymış torpağın tərkibi yəqin,
İçində kükürdə varmış o yerin.

Bu misralar göstərir ki, Nizami kükürd elementini görmüş, onun yerdə yataq şəklində olduğunu, suda islanmadığını bilmişdir.

Nizami dəmir elementi haqqında geniş məlumata malik olmuş, onun paslanmasına işarə edərək yazmışdır:

Dəmiri ayna tək parlardan insan,
Pası silməlidir öz vicdanından.

Humanist şairin yaradıcılığında almaz, qurğuşun, sürmə və başqa elementlərin xassələrindən həyat həqiqətlərinin təsirində istifadə edilmişdir. Nizami əsərlərinin elmi mahiyyəti xalqımızın bu gününə, tarixi keçmişinə qara yaxanları süngüləyir. “Xəmsə”də göstərir ki, bir çox xalqların mağara həyatı sürdüyü vaxt Azərbaycan xalqı filizlərin yerdən çıxarılmasını, emalını, işlədilməsini həyata keçirmişdir.

Tədris prosesinin Nizami irsi ilə əlaqələndirilməsi dərslərin daha maraqlı və canlı keçməsinə, şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin güclənməsinə, mövzunun asan mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Nizami Gəncəvi. Xəmsə

Х.М.Гашимов, Ю.А.Кулиев, Е.А. Кулиева
Использование творчества Низами в освоении химии

РЕЗЮМЕ

Выдающийся поэт Низами Гянджави наряду с другими науками обладал глубокими знаниями и в области химии.

В его произведениях получил отражение один из фундаментальных законов природы – закон сохранения вещества. В творчестве Низами отчетливо прослеживаются высокие знания о каждом из известных к тому времени 10 элементов, в частности золоте, серебре, ртути и сере.

Связь учебного процесса с наследием Низами создает основу для интересного и оживленного проведения занятий, усиление чувства патриотизма и облегчения усвоения материала.

X.M.Hasimov, Y.A.Quliyev, Y.A.Quliyeva
Use of Nizami in the development of chemistry

SUMMARY

Outstanding poet Nizami Ganjavi, along with other science has in-depth knowledge in the field of chemistry.

In his works was reflected one of the fundamental laws of nature - the law of conservation of matter. In the works of Nizami clearly seen high knowledge of each of the well-known by the time the 10 elements, in particular gold, silver, mercury and sulfur.

Communication of educational process with the heritage of Nizami creates the basis for an interesting and lively of employment, strengthening the sense of patriotism and to facilitate the assimilation of the material.

Açar sözlər: şair, vətənpərvərlik, poeziya, kimyəvi element, maddə.

Ключевые слова: поэт, патриотизм, поэзия, химический элемент, вещество.

Key words: poet, patriotism, poetry, chemical element, substance.